

17-мавзу. Ўқув малакалари ва кўникмаларининг диагностикаси

1. Тарбияли кишилар хос хусусиятлар.
2. Ўқув жараёнида шахс тарбияланганлигининг мезонлари.
3. Замонавий шахсни тарбиялаш технологиялари.

Тарбия кенг маънода ёшларни, инсонларни объектив ва субъектив таъсирлар асосида ахлокий, ақлий, амалий, жисмоний шаклланиш жараёнидир.

Тарбияланувчи ва тарбияловчи муносабатлари нуқтаи - назаридан эса тарбия - *маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотидир.* Бироқ бир мақсадга қаратилган тарбия жараёнининг моҳияти ва вазифалари тарбиячи томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади:

а) ўқувчида ижобий хислатини шакллантириш ва салбий сифатларни йўқотиш мақсадида режалаштирилади;

б) мазкур хислатларни тарбиялаш ёки йўқотиш учун хизмат қилувчи манбаларни излаб топиш;

в) белгиланган мақсад учун хизмат қиладиган назарий ва амалий манбаларни қайсисини ва қаерда ишлашни режалаштириш.

Бундай режага солиниб, олиб борилган тарбия моҳиятини таълим-тарбия тизими, жамият ва инсонларнинг интеллектуал ва жисмоний фаолияти ташкил қилади.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда бекиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти - ҳаракатини секин – аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Шу тарзда инсон аста секин такомиллашиб, комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт-иродани талаб этади. Бунинг учун болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Маънавий, инсоний сифатларнинг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва болаларга бўлган муносабат муҳим роль ўйнайди. Ота оналаримиз ва атрофдагиларнинг бир - бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шакллана боради. Улар аввал катталарга тақлид қиладилар. Сўнг секин - аста қилаётган ишларининг моҳиятини англайдилар. Болаларни тўғри тарбиялашда ота онанинг онги, маънавияти, билими, тарбияланганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Аниқ бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай методдан фойдаланишига боғлиқ.

I. Метод - *юнонча атама бўлиб - айнан нимагадир йўл деган маънони англатиб, яъни мақсадга эришиш йўлини билдиради.*

Бирор бир мақсаддан келиб чиққан ҳолда йўл танлаш, ахборотни узатиш ва қабул қилиш характериға қараб методлар (усуллар) куйидаги гуруҳларға бўлинади:

1. Сўз орқали ифодалаш усуллари: сўз орқали узатиш, маслахат бериш, маълумотларни эшитиш орқали қабул қилиш, хикоя, маъруза, суҳбат ва бошқа усуллар киради.

2. Тарбиянинг кўргазмалилик усулиға: кинофильмлар, тасвирий санъат, бадий санъат ва бошқа кўриш орқали тарбиялаш усуллари киради.

3. Тарбиянинг амалий, намуна усуллариға: тарбия маълумотларини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш, ўрнатқ кўрсатиш, бошқаларни амалий меҳнатини мисол қилиб кўрсатиш усуллари.

4. Ўқувчи талабаларнинг яхши бажарган ишларини, ўртоқлари олдида ёки ота - оналар мажлисида маъқуллаш, миннатдорчилик билдириш, мақтов ёрлиқлари топшириш, суратларини ҳурмат тахтасиға ёпиштириш ва бошқа оғзаки “раҳмат”, “баракалла” каби рағбатлантириш каби усуллар киради. Бу усуллар тарбиячи буюрган ишға бурч ва масъулият билан ёндашган талабаларға қўлланилади. Аксинча, тарбиячи ёки ота - она буюрган ишға масъулиятсизлик билан ёндошган ва уни урдалай олмаган ўқувчиларға (фарзандларға) танбех берилади ёки жазоланади.

Танбех бериш ва жазолаш усуллари:

1. Ўқувчининг бажарган ишини хато эканлигини тушунтириш.

2. Хатони иккинчи бор қайтарса, танбех бериш.

3. Огоҳлантириш.

4. Қаттиқ огоҳлантириш.

5. Уялтириш.

Юқоридаги жазо турларини ўқитувчи ўқувчи билан юзма - юз ҳеч кимнинг гувоҳисиз қўллайди. Аммо, гуруҳидаги ўртоқлари ёки синфдошлари олдида изза қилай деб болани уялтириш, ёмон оқибатларға олиб келиши мумкин. Жазо - бу боланинг нотўғри қилган ишиға ўзини иқроп қилдиришдир.

Агар бола сиз огоҳлантирмасингиздан ёки тушунтирмасингиздан олдин ўз хатосини тушунган бўлсаю, сизға қилган хатосини айтолмай изза чекиб турган булса, уни жазолашға зарурат йўқ. Энди бу хатони қайтармайман, деган маънода сизға қараяпти. Сиз унга яна бир марта имконият беринг. Аммо кейинги гал ҳам хато қилса ва сизнинг огоҳлантирган имкониятларингизни тан олмаса, ундай ҳолда юқоридаги жазо турларини қўллаш мумкин.

Уят – бу инсоннинг энг нозик сезгиси бўлиб, ўқувчини ўртоқлари олдида изза қилиш (уялтириш) энг олий жазо ҳисобланади.

Тарбия – субъектив нуқтаи назардан ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаш жараёнида орттирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларининг ижобий кўникмаларини ўзгаларға бериш жараёни.

Тарбияланганлик – миллий урф-одатларимиз мезонига кирмаган, ўзгаларнинг ўринли норозилигига сабаб бўладиган ҳатти-ҳаракатлардан ўзини тия билиш.

Масала. Ака дарс қилаётганида укаси оёқ тагида "гинг-гинг"лаб машинасини ўйнайверди. Акаси бир икки бор укасига бошқа уйга чиқиб ўйнашини илтимос қилди. Аммо, укаси қулоқ солмади. Жаҳли чиққан ака укасининг машинасини олиб, эшикдан улоқтирди. Бундан хафа бўлган ука: "Акам урди",- деб онасига йиғлаб борди. Она кичик ўғлининг гапига кириб: "Кап -катта йигит, кичик болани урдингми?"-деб қойиди ва бир шапалок урди. Бу ҳолатни кўрган кичик ўғли хурсанд. Она ҳам кичик ўғлининг юзидаги табассумдан боши осмонга етган ҳолда уйдан чиқиб кетди.

Масала она томонидан адолатли ҳал қилиндими? Адолат таърифига мурожаат қилиб, бу ҳаётий масалани таҳлил қиладиган бўлсак, аканинг ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий нормалари паймол қилинганлигини кўрамыз. Масала она томонидан адолатли ҳал қилинмади. Ака-ука ўртасида меҳрсизлик муносабатларининг пайдо бўлишига биринчи замин яратилди.

Уканинг эса бундан буён ёлғон гапиришига йўл очиб берилди. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланди. Ака эса "ота-онам мендан кўра кўпроқ укамни яхши кўрар экан",- деган хулосага келади. Адолатсизлик замирида ака ичимдагини топ дейдиган, оиладагиларга ва ака-укаларга бемехр бўлиб тарбиялана бошлайди. Агар она: "Қани юрчи, ўғлим,-деб ака ва укани юзлаштириб, ҳақиқатни, яъни аканинг урмаганлигини аниқлаганида, уканинг тухмат қилаётганини билиб, ва ўз вақтида чора кўрганида эди, ака-укалар орасида меҳр, ишонч, бир-бирини ҳурмат қилиш, алдамаслик, қилган айбини тан олиб иш кўриш каби кўникмаларни янада шакллантирган бўлар эди.

Ота-она ва фарзандлар орасидаги алоқатнинг ахлоқий ва ҳуқуқий бузулишлари салбий сифатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Оилаларимизда болаларнинг ёшлигидан бошлаб яхши сифатларни шакллантириб боришга жиддий эътибор бермоғимиз лозим, ҳаётий масалаларни ҳал қилишда ота - онанинг билими, маънавияти, ўзини тутиши, юриш туриши катта аҳамиятга эгадир.

2. Ахлоқ - одоб, ҳуқуқ тарбияси ва мутахассислик ахлоқи

Жамият тараққиёти тарихи шуни кўрсатадики, фақат маънавият-маърифат кенг қулоқ ёйган, илм тараққий этган мамлакатдагина адолатли жамият қуриш ва унда бир-бирига меҳр оқибатли, камолотли инсонлар шаклланиши мумкин. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик, яратувчилик ишига, эзгуликка интилиши кучли бўлади. Бундай жамият фуқароларида соғлом фикр, ақл идрок ҳар доим устувор бўлади. Қайта қуриш, ошқоралик ва миллий мафкура сиёсати маҳсулидан баҳраманд бўлган Республикамыз халқи чуқур билим ва юксак тафаккурга асосланган ана шундай адолатли, ҳуқуқий жамият қуриш йўлидан дадил олға бормоқда. Призидентимиз ўзининг "Ўзбекистон - келажаги буюк давлат" асарида бундай дейди: *"Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интилямыз. Адолатга интилиши халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусиятдир. Адолатпарварлик*

зояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий қўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак”.

Президентимиз ўзининг узоқни кўра оладиган доно сиёсати туфайли Республикамизни турғунликдан, маънавий ва иқтисодий қарамликдан озод қилиб, янги мустақил жамият қура олди. Бу жамиятнинг асосини нима ташкил қилади? Унинг кучи қаерда?

Ўз мустақил йўлини танлаган Республикамизда Президентимиз томонидан олиб борилаётган «Ўзбек модели» асосидаги ислохотларни амалга оширишда қуйидаги беш тамойил ётади:

- 1. Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги.**
- 2. Қонуннинг устуворлиги.**
- 3. Давлат бош ислохотчи.**
- 4. Кучли ижтимоий сиёсат.**
- 5. Ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши.**

Хукуматимиз томонидан олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсат, қариялар, ногиронларга кўрсатилаётган ғамхўрликда, ёшларнинг билим олишлари учун доимий равишда кўрилаётган чора - тадбирларда ўз аксини топмоқда.

Инсоннинг маънавияти унинг одоби, ҳулки, маданиятидан ташкил топади. Маънавият эса ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий билимлар замирида шаклланади. Мазкур билимлар ўз навбатида инсон ижобий сифатларини камол топиб, бойиб боришига олиб келади. Фазилатлар инсоннинг ижобий сифатлари мажмуидан иборат.

Сифат алоҳида бир шахснинг муайян бир хислатини ифодаловчи ахлоқий категориядир.

Фазилат – алоҳида шахс, эл, элат, халқ, улусга тааллуқли бўлган ижобий ахлоқий сифатлар мажмуи.

Ўқиб - уққан, чуқур маънавиятли, адолатли ва адолатсизликнинг фарқига тушунган инсон қайси йўлдан бораётганлигини тушуниб етади. Юртига нисбатан меҳр, ғурур пайдо бўлади. Натижада у Ватанининг равнақиға муносиб фарзанд сифатида ўз хиссасини қўшади. Аждодларимиз яшаб ўтган, мени ўз бағриға олиб улғайтираётган Ватан учун мен нима қила олдим, мени гўдаклигимдан едириб ичирган ота-онам, она замин, қонлари томиримда жўш ураётган аждодларимиз шаъниға муносиб ишлар қилаяпманми? - деган саволларни ўз виждони олдиға қўндаланг қўяди.

Инсон - табиатнинг энг буюк неъмат. Унга ақл, идрок, онг, фаросат каби буюк фазилатлар ато этилганки, инсон бу фазилатларға сайқал бериб, ривожлантириб, оламини, инсониятни камолотға етаклаб боради. Таниқли шоиримиз Э.Воҳидов айтганларидек:

**Мулки борлиқ ичра бир маҳал,
Мўъжазгина олам яралган,
Бермоқ учун дунёға сайқал,
Олам аро одам яралган.**

Одамнинг инсон сифатида шакллана бориши жараёнида унинг камолоти

даражаси одоб, хулқ, ахлоқ, маданият, маънавият элементларининг унда қанчалик

муҳассамлашганлиги билан белгиланади. Шу ўринда, бу категорияларнинг моҳияти устида тўхталиб ўтиш жоиздир.

Одоб - ҳар бир инсоннинг ўзга бир инсон билан ёки жамоа билан бўлган мулоқотида ҳамда юриш-туришида ўзини тута билишидир.

Хулқ - одобнинг инсон қалбидаги ички туйиқ кўникмага айланган кўриниши.

Ахлоқ - жамиятда қабул қилинган, жамоатчилик фикри билан маъқулланган хулқ-одоб нормалари мажмуи.

Маданият - "жамиятнинг ва унда яшовчи фуқароларнинг фаолияти жараёнида тўпланган барча ижобий ютуқлар мажмуаси".

Маънавият - инсон онгидаги моддий ва маънавий кўникмаларини акс эттирувчи барча ижобий, рухий, интеллектуал фазилатлар мажмуаси.

Инсоннинг мушоҳада қилиши ақлни пешлайди. Ақл онгни сайқаллайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон секин аста такомиллашиб, комилликка эришиб боради.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, инсон маънавиятли бўлиши учун жуда кўп илм олиши ва инсонийлик фазилатларини, сифатларини ўзида кўникмага айлантириши лозим. Бунинг учун у ўз устида тинмай изланиши ва ҳаётни кузатиб, ундан сабоқ чиқариб бориши лозим.

Ҳаётни кузатар эканмиз, ҳар бир инсоннинг жисмоний, интеллектуал ва маънавий жиҳатдан ягона бўлишини, унга ҳар томонлама айнан бўлган иккинчи бир инсоннинг йўқлигини ва тарихда ҳам бўлмаганлигини кўрамиз. Табиатнинг хассослигига, бетакрорлигига тасаннолар ўқиймиз. Инсонлар бир бирларига айнан ўхшаш бўлмасаларда, улар бир бирларини тушуниб, ўзаро ҳамкорликда ҳамжиҳатлик билан бунёдкорлик, яратувчилик билан шуғулланмоқдалар, ва эзгулик уруғини сочмоқдалар, бу уруғларнинг ҳосилидан баҳраманд бўлиб яшамоқдалар. Бундай инсонлар ҳам ақлий, ҳам ахлоқий билимларни пухта эгаллаган, ҳар нарсага қодир, юзидан нур балқийдиган, тилидан бол томадиган, хушхулқ, хушфёъл инсонлардир. Улар жамиятнинг, халқнинг севимли фарзандларидир. Шу боис уларга хавас қилса, тақлид қилса, улардан намуна олса арзийди. Абдулла Авлоний ўзининг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асарида ана шундай инсонлар ҳақида бундай дейди: "Яхши фазилатларни ўзига касб қилиб олган инсонлар яхши инсонлар дейилур". Авлоний яхши инсонлар деганда одамларга яхшилик қила оладиган, камтар, сахий, меҳнатқаш, меҳр шафқатли, билимдон, ўзгалар учун қайғурадиган, мард инсонларни кўзда тутса, "Ёмон инсонлар деб, ёмонлик фазилатлари яхши фазилатларидан устун турадиган инсонларга айтилади", дейди. Муаллиф ёмон инсонлар деганда хасис, бахил, бировларнинг ютуғини кўра олмайдиган хасадгўй, фақат ўзим дейдиган худбин кишиларни назарда тутди. Авлоний кишиларни ўзида яхши фазилатларни тўплашга, эл назарига тушишга, яхшиликка интилувчан, ўзини тарбиялаб боровчи инсонлар бўлишга ундайди.

Мозийга бир назар ташлайлик. Эркакларимиздан уларга хос мардлик, жасурлик, гурур каби хислатлар мерос бўлиб келаётган бўлса, момоларимиздан ор-номус, ифбатлилик, назокатлилик, шарм-хаё, ширинзабонлик каби хислатлар асрлардан асрларга мерос бўлиб ўтиб келмоқда. Демакки, бу хусусиятлар элимиз, юртимиз, миллатимизнинг қондош ва жондош ажралмас бир маънавий қиёфасидир. Эндиликда замондош йигит - қизларимиз юриш туришлари, хатти ҳаракатлари, кийинишлари билан ўзларини қанчалик ўта тараққийлашган шаҳар фуқаролари каби кўрсатмасинлар, барибир улар калбан шу маънавий мероснинг эгасидирлар.

Адиб Абдулла Қодирийнинг асарларида комил инсонларгагина хос бўлган бундай нозик хис туйғулар, фазилатлар акс эттирилган ўринлар бисёрдир. Улардан ёш йигит қизларимизни тарбиялашда ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Меросий манбаларимизнинг яна бири Абу Райхон Берунийнинг "Хиндистон" асаридир. Аллома бу асарида қизларга шундай мурожаат қилади; "қизим, сен ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш бир хонадонга келин бўлиб тушмоқдасан. Эринг осмон бўлса, сен ер бўл., Осмон ўзининг шифоли ёмғири билан ерни кўкартирганидек эринг ҳам ўз меҳри билан сени асраб авайлайди. Эрингнинг кўзига пала партиш кўринма, ўзингга оро бер, сув ва сурма ҳамиша ҳамроҳинг бўлсин. Эринг кучи етмаган нарсаларни олиб бер деб хархаша қилаверишни ман қил".

Абу Райхон Беруний бу фикрларини худди бутун қизларимиз ва аёлларимизнинг қулоқларига шивирлаётгандек, назаримизда. Берунийнинг ижодига разм солсак, ул зоти шарифнинг ниҳоятда кўп мутоала қилганини, изланганини, ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлганлигининг гувоҳи бўламиз.

Тарихга назар солсак, неча асрлар давомида шохлар, бойлар, дарвешлар, хуллас қанча - қанча инсонлар бу ҳаётдан ўтишган. Аммо халқи учун, унинг маънавий камолоти йўлида риёзат чеккан Форобий, Ал-Бухорий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Нажмиддин Кубро, Баховуддин Нақшбанд, Лутфий, Алишер Навоий, Биноий, Кошифий каби алломаларимиз инсоният камолотининг йўлчи юлдузлари бўлганликлари учун мана неча асрлар ўтибдики, биз билан ёнма-ён яшаётгандек ишимизга, ўйларимизга, орзуларимизга ҳамкор, ҳамнафас, руҳи поклари хотирамизда абадийдир.

Яхши фазилатлар қалбида макон кўрган ва уларни ҳаёти давомида янада сайқаллаб, такомиллаштириб борган инсон камолотга эришиб бораверади. Ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий ва касбий билимлари сарчашмасини тўлатиб, камолотга интила борган инсон жамиятда қуёш каби нур сочиб туради. Қуёш ўз нури билан ҳам иситиб, ҳам шифо берганидек, комил инсон ҳам юртига, Ватанига фақат яхшилик келтиради, унга маънавий озуқа ва эзгулик беради. Инсоннинг тарбияланганлигини қандай баҳолаш мумкин? Унинг мезони нимадан иборат?

Инсон комиллигининг мезони унинг ўқиб - уққанлиги, ақлий ва ахлоқий билимлари савияси ва уларни ҳаётда қўллай билиш кўникмасини ҳосил қилганлиги билан белгиланади.

Онги билимлар уммонига айланган, ўқиб-уққан толиби илм ахлларимизнинг тафаккури бой, тил забони ширин, камтар бўлиб, тўплаган билим захираларидан ўзгаларни ҳам баҳраманд эта билмоқлари зарур. Шундай инсонлар борки, ақлий билими чуқур, аммо ахлоқий билими саёз. Аксинча ахлоқий билими етарли, лекин ақлий билими қониқарли эмас. Агар инсон ақлий ва ахлоқий билимларини пухта эгаллаб, уни чуқур тафаккур қилса ва тил дастурхонига солиб, уни харидорларига чиройли қилиб, меҳрли узата олса айни муддао. Жамиятимизнинг равнақи ва ёшларимиз камолоти шундадир.

Адабиётлар рўйхати:

1. И.А.Каримов. Буюк келажак сари. Т.Ўзбекистон. 1998,
2. Абу Райхон Беруний. Рухият ва таълим-тарбия ҳақида.Т.: Ўзбекистон. 1992.
3. Мунавваров А.К. Педагогика. Т.: Ўқитувчи. 1996.
4. Махкамов У, Ахлоқ-одоб сабоқлари. -Т., 1994.